

Ervaren migranten?

De rol van individuele en familie-ervaringen bij de migratie van de Kempen naar Antwerpen (tweede helft negentiende eeuw)*

Inleiding

De laatste decennia zit het historisch onderzoek naar migratie in de lift. De nadruk ligt in het bijzonder op het debat over toelating, vestigingspatronen en processen van integratie in de ontvangende samenleving.¹ Het perspectief van de landen of plaatsen van herkomst, dat wil zeggen de redenen en oorzaken voor mensen om te migreren, is minder aan bod gekomen. In dit artikel staat die invalshoek centraal, meer bepaald de migratiegeschiedenis van individuele emigranten en hun gezinsleden: ouders, broers en zussen. De focus ligt op regionale migratiestromen, waarbij als definitie voor 'migratie' wordt gehanteerd: elke beweging (verandering van woonplaats) over gemeentegrenzen heen.² Heel concreet gaat het om emigranten van de twee Kempense plattelandsgemeenten Brecht en Dessel, die op het einde van de negentiende eeuw naar Antwerpen migreerden. De casussen zijn gekozen vanwege het feit dat de Antwerpse Kempen in die periode het voornaamste rekruteringsveld voor migranten vormde.³ In haar studie over migratiepatronen naar de stad Antwerpen van 1750 tot 1860 heeft Anne Winter reeds gewezen op het grote belang van deze regionale migraties vanuit verschillende plattelandsgemeenten in deze provincie.⁴ Het bijzondere van Brecht en Dessel is, dat zij op een verschillende afstand van de stad Antwerpen lagen en in agrarisch opzicht verschilden. Een onderzoek op microniveau brengt derhalve verschillen en gelijkenissen tussen migratiestromen uit eenzelfde regio aan het licht.

De lange negentiende eeuw is een belangrijke periode voor de studie van migratie, omdat in deze transitieperiode in Europa een overgang plaatsvond van een pre-indu-

* Graag wil ik de redactie en de anonieme referenten van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* bedanken voor hun nuttige suggesties en opmerkingen. Ook naar mijn promotor, Hilde Greefs, gaat mijn dank uit. Dit artikel is deels gebaseerd op mijn onuitgegeven masterscriptie: B. Hermans, *Ervaren migranten? Gezins situatie en migratiegeschiedenis van Kempense emigranten naar Antwerpen in de tweede helft van de negentiende eeuw vóór het nemen van de migratiebeslissing* (Universiteit Antwerpen 2009).

1 Over integratie en vestiging in ontvangststeden, zie bijvoorbeeld: H. Delger, 'Arbeidsmarkt en beroepsmobiliteit. Een onderzoek naar de opportuniteitsstructuur voor Duitse migranten in Rotterdam, 1870-1930', in: P. Van De Laar, L. Lucassen en K. Mandemakers (red.), *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 75-99; L. Lucassen, *The immigrant threat: the integration of old and new migrants in western Europe since 1850* (Chicago 2005); Idem, 'De selectiviteit van blijvers. Een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1:2 (2004) 92-115; en M. Schrover, 'Huwelijk, gender, migratie en integratie. Partnerkeuze van Duitsers in Utrecht in de negentiende eeuw', in: J. Kok en M. Van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005) 135-159.

2 Deze definitie is ook gangbaar in de literatuur. Zie bijvoorbeeld: L.P. Moch, 'Dividing time: an analytical framework for migration history periodization', in: J. Lucassen en L. Lucassen (red.), *Migration, migration history, history. Old paradigms and new perspectives* (Brussel 2005) 41-57.

3 C. Lis, *Social change and the labouring poor. Antwerp, 1770-1860* (London 1986) 46-48 en A. Winter, *Migrants and urban change: newcomers to Antwerp, 1760-1860* (London 2009) 117-118.

4 Winter, *Migrants and urban change*, 152-157.

striële naar een industriële samenleving.⁵ Deze ging gepaard met een enorme bevolkingsgroei, een sterke urbanisatie en de ontwrichting van het platteland.⁶ Zo kende de stad Antwerpen in de negentiende eeuw een belangrijke demografische expansie en evolueerde zij van een in belang afgenomen textielcentrum naar een havenstad van betekenis.⁷ De Kempen kenden niet alleen een opvallende demografische expansie, maar maakten ook economische transformatie door die de druk op het rurale bestaan deed toenemen.⁸ In de historiografie is in dit verband wel gesproken van een plotse, eenzijdige migratie van het platteland naar de stad, zeg maar een *rurale exodus*. Uit recent onderzoek komt echter een ander beeld naar voren.⁹ Zo wijst historica Muriel Neven voor het negentiende-eeuwse land van Herve op het bestaan van permanente retourmigratie en het belang van blijvende familiebanden.¹⁰ Bovendien kende het platteland ook in het pre-industriële tijdperk al een hoge graad van mobiliteit.¹¹ Migratie is dus zeker niet uitsluitend een ‘modern’ fenomeen. In de negentiende eeuw ontwikkelde het zich verder op basis van reeds bestaande migratiepatronen.¹²

Een theoretisch kader

Bij migratieonderzoek worden doorgaans drie verklaringsmodellen gehanteerd.¹³ Het eerste model gaat uit van het macroniveau en maakt gebruik van het zogenaamde *push-pull* model, dat aansluit bij het concept *structure*. Migratie wordt gezien als een logische reactie op structurele ontwikkelingen die macro-economische *push-* en *pullfactoren* genereren. Migranten worden door betere economische omstandigheden elders aangetrokken of als het ware uit hun eigen omgeving ‘weggeduwd’.¹⁴ Seizoensmigratie of (internationale) trekarbeid, waarbij arbeiders jaarlijks op weg gingen naar gebieden met vaak een grotere vraag naar arbeid, past in dit model.¹⁵ Vooral in de jaren 1940, 1950 en 1960 overheerste dit verklaringsmodel, mede onder invloed van de *Annales*-school.¹⁶ Migratie is echter steeds selectief en het is net die selectiviteit die niet ten volle

5 L.P. Moch, *Moving Europeans. Migration in western Europe since 1650* (Bloomington 1992).

6 Zie: E. Vanhaute, ‘Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in de lange 19de eeuw’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 2 (2003) 153-178; Moch, *Moving Europeans*, 7-8; en D. Pumain, ‘The urbanization process’, in: G. Caselli, J. Vallin en G. Wunsch (red.), *Demography: analysis and synthesis* (Amsterdam 2006) 319-330.

7 Zie: Lis, *Social change*, 17-39 en K. Veraghtert, *De havenbeweging te Antwerpen tijdens de negentiende eeuw: een kwantitatieve benadering* (Leuven 1977).

8 E. Vanhaute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen* (Brussel 1992) 53.

9 Meer hierover in: L. Lucassen en W. Willems, ‘Lokale geschiedenis in beweging. Een inleiding’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 26:4 (2000) 237-244.

10 M. Neven, ‘Retourmigratie in een plattelandsamenleving tijdens de Industriële Revolutie. Het land van Herve (België), 1846-1900’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1:1 (2004) 47-75.

11 M. Manfredini, ‘Families in motion: the role and characteristics of household migration in a 19th-century rural Italian parish’, *The history of the family*, 8 (2003) 317-343 en M. Oris, ‘The history of migration as a chapter in the history of the European rural family: An overview’, *The history of the family*, 8 (2003) 187-215.

12 Zo beklemtoonde de Amerikaanse historica L.P. Moch in haar studie *Moving Europeans*. Voor Antwerpen toont Anne Winter overigens die continuïteit van migratiepatronen duidelijk aan, zie: Winter, *Migrants and urban change*.

13 Zie onder meer: Moch, *Moving Europeans*, 6-9; 13-16 en 45-46.

14 Moch, *Moving Europeans*, 6; J. Lucassen e.a., *Trekarbeid. Van de Middellandse Zeegebieden naar West-Europa* (Nijmegen 1974) 7; en J. Lucassen, *Migrant labour in Europe, 1600-1900: the drift to the North Sea* (Londen 1987) 4-6.

15 Zie: Lucassen e.a., *Trekarbeid*, 7 en 106. Over jaarlijkse arbeidsmigratie naar de gebieden bij de Noordzee (vooral Nederland, België en Duitsland), zie: Lucassen, *Migrant labour*.

16 T. Engelen, ‘Labour strategies of families: A critical assessment of an appealing concept’, *International review of social history*, 47 (2002) 453-464 en T. Engelen e.a., ‘Labour strategies of families: An introduction’, *The history of the family*, 9:2 (2004) 123-135.

valt te verklaren met een macro-economisch schema. Dit biedt immers geen antwoord op de vraag waarom sommigen migreren, terwijl anderen, geconfronteerd met dezelfde factoren, niet tot migratie overgaan. Bovendien maakt het niet duidelijk waarom een bepaald type migrant een welbepaalde bestemming verkiest boven een andere.¹⁷ Hier-voor is onderzoek aangewezen op een ander niveau van analyse.

Het bestaan van migratienetwerken en informatiestromen is een tweede verklaringsmodel, dat zich bevindt op het mesoniveau.¹⁸ Het belang ervan is benadrukt voor zowel hedendaagse internationale migratiestromen als historische migratieprocessen.¹⁹ Vooral het concept kettingmigratie speelt hier een rol, dus de keuze voor een welbepaalde bestemming vanwege de aanwezigheid van familie of vrienden. Zij kunnen informatie verstrekken over onder meer werkgelegenheid en infrastructuur, en de kosten drukken door bijvoorbeeld te voorzien in opvang bij aankomst en hulp bij het zoeken naar werk.²⁰ Hoewel er over het voorkomen van migratienetwerken een zekere consensus is bereikt, bestaat er veel discussie over het precieze belang ervan. Zo wijzen Clé Lesger, Leo Lucassen en Marlou Schrover erop dat migratie niet noodzakelijk is ingebed in persoonlijke netwerken. Op basis van hun onderzoek naar het negentiende-eeuwse Rotterdam stellen zij een nieuwe migratietypologie voor, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen persoonlijke netwerken (waaronder kettingmigratie), onpersoonlijke of organisatie-netwerken (bijvoorbeeld carrièremigratie waar geen persoonlijke banden aan te pas komen) en onafhankelijke migratie (*non-networked* of *solitary migration*).²¹ Bij zowel de onpersoonlijke als de onafhankelijke migratievormen geldt het belang van informatiestromen. Potentiële migranten uit een rekruteringsgebied beschikken namelijk over (algemene) informatie over de mogelijkheden in een vestigingsplaats, ook zonder toegang tot specifieke netwerken.²² Ook Lionel Kesztenbaum stelt voor de langeafstandsmigratie van broers in het negentiende-eeuwse Frankrijk vast, dat zij bij de keuze van een migratiebestemming zelden de keuze van een voordien geëmigreerde broer volgden.²³ Op basis daarvan beweert hij dat er bij dat soort migratie geen of minder gebruik werd gemaakt van wat hij een *brothers' network* (broedernetwerk) noemt.²⁴

De nadruk op het microniveau van de huishoudelijke en individuele kenmerken, het derde verklaringsmodel, sluit sterk aan bij de overgang van *structure* naar *agency*, waarbij binnen de structurele omkadering opnieuw een grotere rol is weggelegd voor

17 Moch, *Moving Europeans*, 13.

18 D. Hoerder, 'Segmented macrosystems and networking individuals: the balancing functions of migration processes', in: Lucassen en Lucassen (red.), *Migration*, 73-85 en Moch, 'Dividing time', 44.

19 Zie: M. Dribe, 'Migration of rural families in 19th century southern Sweden. A longitudinal analysis of local migration patterns', *The history of the family*, 8 (2003) 247-265.

20 Moch, *Moving Europeans*, 17. Meer hierover in: S.A. Wegge, 'Chain migration and information networks: evidence from nineteenth century Hesse-Cassel', *The journal of economic history*, 58:4 (1998) 957-987. Zij bestudeert het fenomeen kettingmigratie specifiek voor internationale migratiestromen.

21 C. Lesger, L. Lucassen en M. Schrover, 'Is there life outside the migrant network? German immigrants in XIXth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', *Annales de démographie historique*, 5:2 (2002) 29-43.

22 C. Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3:1 (2006) 3-23.

23 Kesztenbaum spreekt al van langeafstandsmigratie vanaf een af te leggen afstand van zeventien kilometer. L. Kesztenbaum, 'Cooperation and coordination among siblings: brothers' migration in France, 1870-1940', *The history of the family*, 13 (2008) 85-104.

24 Kesztenbaum, 'Cooperation', 101.

het individu en de keuzevrijheid van dat individu.²⁵ Het spanningsveld tussen individu en gezin hangt hier uiteraard mee samen. Tamara Hareven laat in dat verband zien dat het gezin een belangrijke invloed kon uitoefenen op het beslissingsproces van individuen en wijst op de relatie tussen *individual time* en *family time*. Gezinsleden zouden bij (de timing van) individuele keuzes rekening houden met het gezinsbelang, maar dit kon ook leiden tot conflicten.²⁶ Onderzoek op het niveau van individuele migratie-ervaringen is dus essentieel voor het begrijpen van procesmatige ontwikkelingen.²⁷ Denk bijvoorbeeld aan de eerder genoemde studie van Muriel Neven over retourmigratie in het negentiende-eeuwse land van Herve. Bij emigranten met veel achtergebleven verwanten in het dorp van herkomst was de kans op een eventuele terugkeer naar dat dorp volgens haar groter.²⁸ Net zo hebben Breschi en Manfredini voor het Italiaanse plattelandsdorp Casalguidi aangetoond, dat de beschikking over een groot verwantschapsnetwerk binnen het eigen dorp het risico op emigratie sterk kon verminderen.²⁹ Vandaar dus het essentiële belang van het microniveau voor de studie van persoonlijke migratienetwerken, zoals ook Simone Wegge aangeeft.³⁰

Opzet en bronnen

De laatste decennia is er meer aandacht gekomen voor de samenhang tussen migratie en gezin, in de regel echter met voorbijgaan aan de eerdere migratiegeschiedenis van de directe verwantschapsgroep.³¹ Mijn onderzoek richt zich op het micro- en mesoniveau en stelt expliciet de vraag naar familiale kenmerken van emigranten. Migreerden emigranten gezamenlijk of individueel naar de stad? Waren zij of hun gezinsleden (ouders, broers en zussen) al eerder gemigreerd of waren ze nog ‘onervaren’? Die informatie vormt een indicatie voor het al dan niet beschikken over familiale netwerken bij het nemen van de beslissing om te migreren en maakt het dus mogelijk een bijdrage te leveren aan het debat over het precieze belang van zulke netwerken. Omdat het perspectief van de plaats van herkomst vertrekt en dus van de situatie vóór vertrek, krijgt ons inzicht een extra dimensie.³² Een kanttekening is wel dat alleen de ‘vertrekkers’ in beeld komen, zodat er niet kan worden verklaard in hoeverre eerdere migraties de beslissing om te migreren hebben beïnvloed. Wel kan op deze manier meer kennis worden ver-

25 Engelen, ‘Labour strategies of families’, 454.

26 Zowel *individual time* als *family time* stonden overigens in relatie met de concrete sociale en economische context (*historical* of *industrial time*). Zie: T.K. Hareven, ‘The history of the family and the complexity of social change’, *The American historical review*, 96:1 (1991) 95-124 en T.K. Hareven en K. Adams, ‘Leaving home: individual or family strategies’, in: F. Van Poppel, M. Oris en J. Lee (red.), *The road to independence. Leaving home in western and eastern societies, 16th-20th centuries* (Bern 2004) 339-375.

27 G. Pooley, ‘Reflections on migration and mobility’, *Annales de démographies historiques*, 5:2 (2002) 125-128 en Oris, ‘The history of migration’, 209.

28 Neven, ‘Retourmigratie’, 65-66.

29 Zie: M. Breschi en M. Manfredini, ‘Leaving the family. Departures from the household in an Italian rural context during the nineteenth-century’, in: Van Poppel, Oris en Lee (red.), *The road to independence*, 221-243.

30 S.A. Wegge, ‘Network strategies of nineteenth century Hesse-Cassel emigrants’, *The history of the family*, 13 (2008) 296-314 en Wegge, ‘Chain migration’, 957-986.

31 Zie: L. Kesztenbaum, ‘Places of life events as bequestable wealth: family territory and migration in France, 19th and 20th centuries’, in: T. Bengtsson en G.P. Mineau (red.), *Kinship and demographic behavior in the past* (s.l. 2008) 155-185. Hij spreekt in dit verband trouwens van het concept *spatial capital*, nauw verwant aan en naar analogie met het concept *sociaal kapitaal*.

32 Ook Simone Wegge benadrukt het belang van dat vertrekperspectief bij haar studie naar kettingmigratie bij internationale migratiestromen. Zie: Wegge, ‘Network strategies’, 299.

worven over het belang en de implicaties van individuele en familiale ervaringen voor (regionale) migratiepatronen.

Zoals gezegd liggen de plaatsen Brecht en Dessel beide in de Antwerpse Kempen, maar op een verschillende afstand van Antwerpen. Verder loopt ook hun agrarische structuur uiteen, wat een vergelijking extra interessant maakt.³³ Als hoofdbronnen is gekozen voor negentiende-eeuwse bevolkingsregisters en de geboorteakten van Brecht en Dessel.³⁴ Hierdoor komen pendel- en seizoensmigratie niet in beeld. Ook was de administratieve controle nooit sluitend. De vaak onnauwkeurige vermeldingen van onder andere geboortedata in de bevolkingsregisters zijn aangevuld met gegevens ontleend aan de registers van de burgerlijke stand.³⁵

Brecht en Dessel: emigranten en hun bestemmingen

De regio van de Antwerpse Kempen werd in de negentiende eeuw gekenmerkt door een landbouwsector gericht op zelfvoorziening.³⁶ Onder meer ten gevolge van de zeer lage vruchtbaarheid van de bodem beschikten veel Kempense gezinnen, zeker met het toenemen van de bevolkingsdruk, over een te kleine lap grond om er voldoende inkomsten uit te halen.³⁷ Dat belet echter niet dat Brecht en Dessel belangrijke verschillen vertoonden in agrarisch karakter en bevolkingsverloop. Om te beginnen was de omvang van de bevolking van de gemeente Brecht groter dan die van Dessel. In beide gemeenten weerspiegelde het bevolkingsverloop een landbouwcrisis rond het midden van de negentiende eeuw,³⁸ maar in Dessel was sprake van bevolkingsverlies, terwijl het in Brecht enkel ging om een verminderde groei.³⁹

De verklaring daarvoor is van economische aard. Brecht lag in de Noorderkempen en was vooral een landbouwdorp met veeteelt, terwijl het ook dienst deed als regionaal handelscentrum.⁴⁰ Van huisnijverheid was nauwelijks sprake.⁴¹ Dessel daarentegen behoorde tot de proto-industriële regio ten oosten van Turnhout en was, tot het midden van de negentiende eeuw, een belangrijk centrum van textielverwerkende huisnijverheid.⁴² Vanaf 1846 kwam die sector in een crisis terecht, wat leidde tot een sterke afname van de bevolking.⁴³ Niettemin waren jonge mensen in Dessel wellicht langer in staat om

33 Cf. infra.

34 Rijksarchief Antwerpen (RAA), Hedendaags Gemeentearchief Brecht (HGA Brecht), Bevolkingsregisters, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1876; Gemeentearchief Dessel (GAD), Hedendaags Gemeentearchief (HGA), Bevolkingsregisters Dessel, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1879. RAA, HGA Brecht, Burgerlijke stand (BS), Geboorten, 1802-1880; RAA, HGA Dessel, BS, Geboorten, 1802-1880.

35 H. Van Baelen, *Constructie van een historisch-demografische longitudinale databank. Methodologie van de Demographica Flandria Selecta* (Leuven 2007) 5-55.

36 E. Vanhaute, 'Structuur en strategie. Twee dorpsgemeenschappen in twee momentopnames. De Turnhoutse Kempen, 1850-1910', in: J. Kok e.a. (red.), *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen 1999) 157-204; E. Vanhaute, 'Arbeidsinbreng en de arbeidsproductiviteit in de 19de-eeuwse Kempische landbouw', *Taxandria* (1990) 261-274.

37 E. Vanhaute, *De invloed van de groei van het industrieel kapitalisme en van de centrale staat op een agrarisch grensgebied: de Noorderkempen in de 19de eeuw (1750-1910)* (Brussel 1990) 103 en Idem, *Heiboeren*, 53.

38 E. Vanhaute en L. Van Molle, 'Het einde van de overlevingslandbouw, 1750-1880', in: Y. Segers en L. Van Molle (red.), *Leven van het land. Boeren in België 1750-2000* (Leuven 2004) 13-45.

39 Zie grafiek 1.

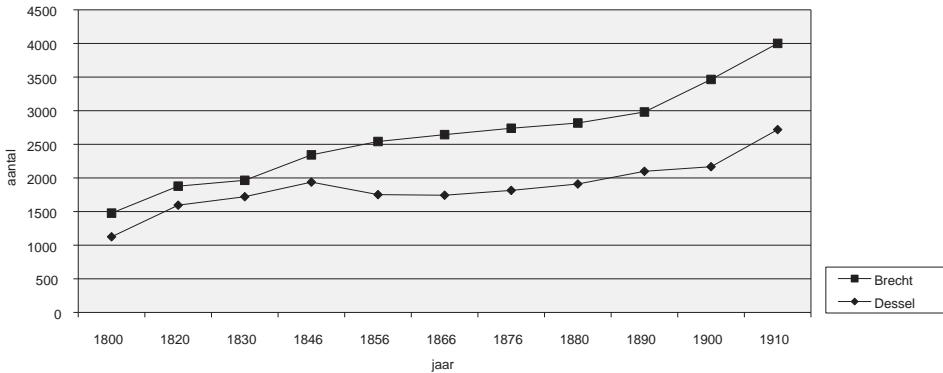
40 F. De Nave, 'Brecht', in: H. Hasquin e.a. (red.), *Gemeenten van België: geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek* (Brussel 1980-1981) 141-143.

41 Vanhaute, 'Structuur', 184-186.

42 J. Goots, *Geschiedenis van Dessel* (Dessel 1971) 261 en 266.

43 Goots, *Geschiedenis van Dessel*, 261.

Grafiek 1: Bevolkingsevolutie Brecht en Dessel, 1800-1910, in aantallen

Bron: 'Belgisch historisch geografisch informatiesysteem', Website van de vakgroep nieuwste geschiedenis Universiteit Gent, http://www.flwi.ugent.be/hisgis/nl/start_nl.htm (30 mei 2009).

al vroeg zelfstandig in hun levensonderhoud te voorzien.⁴⁴ De omslag naar loonarbeid, met het opkomen van nieuwe industrieën in beide plaatsen aan het einde van de negentiende eeuw, was in Dessel dan ook minder groot.⁴⁵ Dit zien we terug in de migratiecijfers van beide gemeenten (tabel 1). Vanaf 1846 nam de mobiliteit in zowel Brecht als Dessel toe, maar terwijl beide gemeenten gedurende de hele periode negatieve migratiesaldi kenden, vertoont het dorp in de Noorderkempen een hogere mobiliteit.⁴⁶ Tabel 1 toont voor Brecht immers grotere immigratie- en emigratiecoëfficiënten dan voor Dessel.

Om een beter zicht te krijgen op de achtergronden en bestemmingen van de emigranten, wordt de focus nu gericht op (een deel van) de naar Antwerpen gerichte beweging in de periode 1867 tot 1872. Hiervoor zijn in de bevolkingsregisters van Brecht en Dessel eerst alle emigraties uit die jaren verzameld. Tabel 2 geeft de verschillende migratiebestemmingen weer, onderverdeeld in categorieën gebaseerd op de aard en afstand tot de eindbestemming.⁴⁷ Het gaat om individuele ervaringen, die betrekking kunnen hebben op respectievelijk 523 en 220 mensen. Deze cijfers zijn maxima, aangezien eenzelfde persoon kon terugkeren en later opnieuw emigreren, al dan niet met dezelfde bestemming als voorheen. De migratie-intensiteit is uitgedrukt in promille (aantal emigraties per 1000 inwoners).

Bij beide gemeenten valt de relatief sterke rechtstreekse emigratiestroom naar de stad Antwerpen op. Bij Brecht was deze met 26 procent van het totale aantal bestemmingen bijna even groot als de totale emigratie naar alle andere gemeenten (exclusief buurdorpen) in de provincie Antwerpen (28 procent). Voor Dessel kwam deze rechtstreekse

⁴⁴ Onder meer omwille van steun uit het ouderlijke gezin, waar de tanende wolnijverheid vaak nog langer doorwerkte. Zie: Vanhaute, 'Structuur', 164-169 en 186.

⁴⁵ Voor Brecht ging het vooral om steenbakkerijen en voor Dessel om de winning van wit zand, zie: De Nave, 'Brecht', 142 en H. De Kok, 'Dessel', in: Hasquin e.a. (red.), *Gemeenten van België*, 182-183.

⁴⁶ Zie ook: Vanhaute, 'Structuur', 191.

⁴⁷ Bij Brecht vielen onder de categorie 'Burgemeenten' in de negentiende eeuw de gemeenten St.-Lenaarts, St.-Jobin-'t-Goor, Zoersel, Loenhout, Westmalle, Schilde, Wuustwezel, Halle en Brasschaat. Bij Dessel zijn dat Mol en Retie. Tot de categorie 'Provincie Antwerpen' behoorden uiteraard enkel die gemeenten uit de provincie Antwerpen die niet thuishoorden in de categorieën 'Burgemeenten' of 'Antwerpen (stad)'.

Tabel 1: Migratiesaldi van Brecht en Dessel, 1846-1900 (in aantal en promille)

Periode	Brecht						Dessel					
	Emigratie		Immigratie		Migratiesaldo		Emigratie		Immigratie		Migratiesaldo	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1846-1855	103	42%	103	42%	1	0,3%	76	41%	58	31%	-18	-10%
1856-1865	131	50%	120	46%	-11	-4%	82	47%	63	36%	-19	-11%
1866-1879	120	44%	100	37%	-19	-7%	57	31%	44	24%	-13	-7%
1880-1889	143	50%	122	42%	-21	-7%	62	31%	53	26%	-9	-4%
1890-1899	163	51%	148	46%	-16	-5%	84	39%	62	29%	-21	-10%

Bronnen: RAA, HGA Brecht, Bevolkingsstatistieken, 1846-1900; GAD, HGA, Pakketten met woonstverandering, 1846-1900.

Tabel 2: Emigratie uit Brecht en Dessel, bestemmingen 1867-1872

Bestemmingen	Brecht			Dessel		
	N	%	Intensiteit	N	%	Intensiteit
Buurgemeenten	199	38%	15%	48	22%	5%
Provincie Antwerpen	146	28%	11%	79	36%	9%
Antwerpen (stad)	134	26%	10%	82	37%	9%
Andere provincie	36	7%	3%	6	3%	1%
Buitenland	8	1%	1%	5	2%	1%
Totaal	523	100%	39%	220	100%	25%

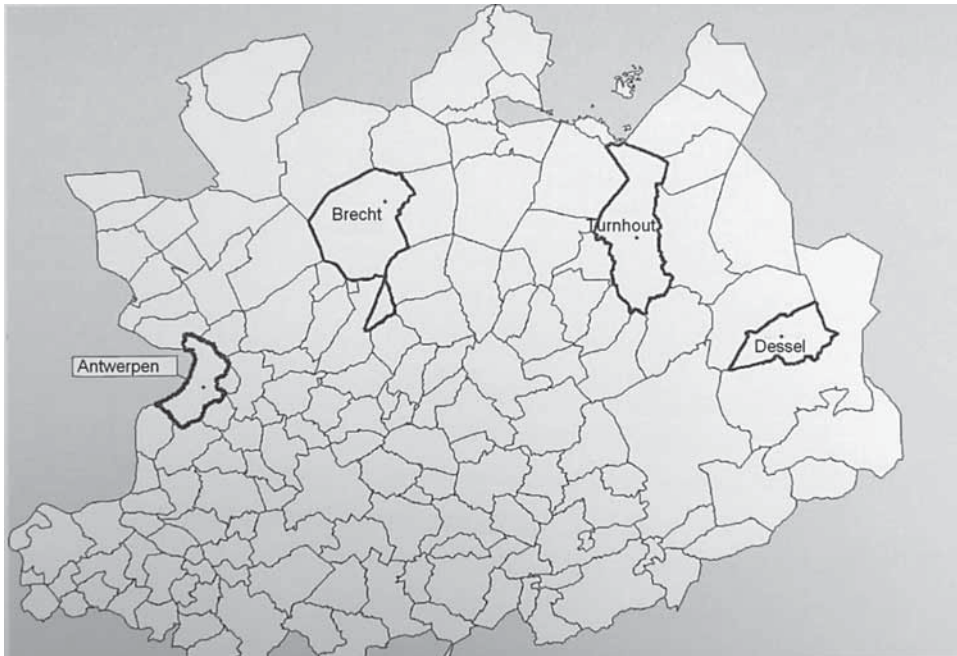
Bronnen: RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1867-1876; GAD, HGA, Bevolkingsregisters Dessel, 1867-1879.

emigratiestroom zelfs op de eerste plaats en omvatte zij het grootste deel van alle waargenomen emigraties (37 procent). Turnhout lag nochtans veel dichterbij Dessel. Hoewel deze regionale hoofdstad met negen procent van alle emigraties bovendien de belangrijkste aantrekkingspool binnen de categorie 'provincie Antwerpen' vormde,⁴⁸ bleef haar aantrekkingskracht beperkter dan die van Antwerpen. In de negentiende eeuw droeg Turnhout, met uitzondering van de papiernijverheid, immers een opvallend agrarisch karakter.⁴⁹

Nu mocht Brecht voor bijna alle bestemmingen een grotere emigratie-intensiteit hebben dan Dessel, bij de migratie naar Antwerpen lag dit ongeveer gelijk (respectievelijk 10 en 9 emigranten per 1000 inwoners). We moeten daarbij bedenken dat de af te leggen afstand tot Antwerpen vanuit Dessel aanzienlijk groter was dan vanuit Brecht. Deze laatste gemeente ligt in vogelvlucht op ongeveer 22 kilometer afstand van

⁴⁸ Het ging om exact negentien emigraties.

⁴⁹ Vanhaute, *Heiboeren*, 41-42.

Afbeelding 1: Administratieve gemeentegrenzen van de provincie Antwerpen in 1900.

de hoofdstad en was ermee verbonden door de steenweg Antwerpen-Turnhout. Dessel lag in vogelvlucht 50 kilometer van Antwerpen. Terwijl er vanaf 1849 op dezelfde steenweg aansluiting was via Turnhout, moesten emigranten naar de hoofdstad via deze weg vanuit Dessel ongeveer drie keer zo ver reizen als vanuit Brecht.⁵⁰ Men zou, vanwege die afstandsfriktie, vanuit Dessel dus een lagere migratie-intensiteit verwachten.⁵¹ Dat dit niet het geval was, kan al iets zeggen over het belang van informatie. De intensiteit van migratiebewegingen is immers een veel gebruikte *proxy* voor de aanwezigheid van migratie-informatie en de 'dichtheid' van informatiestromen.⁵² Tabel 2 doet vermoeden dat dit voor Brecht en Dessel gelijkaardig was, maar uit wat volgt zal blijken, dat het gaat om heel verschillende vormen van informatie en informatiekanalen.

Samen thuis, samen uit?

Voor de in Brecht en Dessel geboren emigranten – en voor elk van hun gezinsleden – is op basis van de bevolkingsregisters van 1846 tot 1872 een aparte databank aangelegd, met informatie over leeftijd, geslacht, moment van emigratie en migratiegeschiedenis. Dit leverde een onderzoeksgroep op van 71 Brechtse en 57 Desselse emigranten.⁵³ Om precies te zijn ging het voor Brecht eigenlijk om 72 geregistreerde emigratie-ervarin-

⁵⁰ Vanhoute, 'Structuur', 163; De Nave, 'Brecht', 143.

⁵¹ Winter, *Migrants and urban change*, 15-16.

⁵² Zie: Winter, *Migrants and urban change*, 15-16, 36-37 en 147-182.

⁵³ Omdat het leeftijds patroon voor beide onderzoeksgroepen erg gelijkaardig is en bovendien sterk aansluit bij het onderzochte leeftijds patroon in andere migratiestudies (zie bijvoorbeeld Moch, *Moving Europeans*, 13-15), heb ik er voor gekozen deze hier niet afzonderlijk te bespreken. Waar nodig wordt er in de loop van de tekst aandacht aan geschonken.

gen, aangezien één van de emigranten gedurende de onderzochte periode tweemaal naar Antwerpen migreerde.⁵⁴ Daarmee vertegenwoordigt de gekozen onderzoeksgroep voor Brecht 54 procent van de gehele categorie 'emigratie naar de stad Antwerpen' en bijna 14 procent van het totale aantal emigraties. Bij Dessel ligt deze verhouding anders. De 57 autochtoon Desselse emigranten waren goed voor 70 procent van alle rechtstreekse migraties naar de stad Antwerpen en 26 procent van het totale aantal emigraties.⁵⁵ Dit valt te verklaren uit het hoge aandeel autochtone bewoners in de gemeente Dessel in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁵⁶

De beslissing om te migreren werd niet noodzakelijk individueel genomen, maar was vaak een zaak van het hele gezin.⁵⁷ Welke migranten migreerden echter individueel, dan wel gezamenlijk en in het laatste geval: met wie?⁵⁸ Vanuit een gezinsstrategisch perspectief kan het gezamenlijk migreren van bijvoorbeeld broers en/of zussen de kosten van de migratie doen dalen.⁵⁹ Van de 72 autochtoon Brechtse emigranten waren er 28 (39 procent) die samen met op zijn minst één van hun gezinsleden besloten te emigreren. Zij deelden hun vertrek aan de gemeentelijke administratie op dezelfde dag mee. Deze 28 personen behoorden op het moment van emigratie tot in totaal 13 nog jonge gezinnen. Uit de gemeente Dessel migreerden er op 57 autochtonen slechts 12 (21 procent) niet individueel naar Antwerpen. Zij behoorden tot zes gezinnen. Op één uitzondering na ging het in alle gevallen om emigratie met het hele gezin.⁶⁰ Uit Brecht verhuisden jonge gezinnen dus relatief meer gezamenlijk naar Antwerpen dan uit Dessel.

Zijn de specifieke verschillen in het agrarisch karakter en de bezitsstructuur van beide gemeenten mogelijk een verklaring? Net als de gehele Noorderkempen verloren Brechtse gezinnen in de loop van de negentiende eeuw massaal hun greep op de grond.⁶¹ Onder meer door de stijgende verkoop van gemene gronden kwam er veel grond in handen van buitendorpse grootgrondbezitters, vaak stedelingen.⁶² Hierdoor ontstond een grote groep arme, bezitsloze landbouwers, die hun grond in pacht bewerkten.⁶³ In Dessel en het oostelijke deel van de provincie Antwerpen bleef het bezit van kleine gronden bij een groot deel van de bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw daarentegen in stand. Er was weliswaar sprake van bezitsverlies, maar dit proces begon later en verliep veel trager dan in Brecht.⁶⁴ Hoewel in beide gemeenten de bestaande economi-

54 Deze persoon is tweemaal in de onderzoeksgroep opgenomen. Het gaat immers om twee afzonderlijke beslissingen, op twee afzonderlijke momenten in de tijd.

55 Berekend op basis van de totalen in Tabel 2.

56 Vanhaute, *Heiboeren*, 64 en Idem, 'Structuur', 170.

57 M. Baud, 'Familienetwerken, redistributie van inkomen en migratie', in: M. Baud en T. Engelen (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 123-148.

58 M. Baud, 'Families and migration: towards an historical analysis of family networks', *Economic and social history in the Netherlands*, 6 (1990) 90 en Dribe, 'Migration of rural families', 248.

59 H. Bras en M. Neven, 'The effects of siblings on the migration of women in two rural areas of Belgium and the Netherlands, 1829-1940', *Population studies*, 61:1 (2007) 54-55.

60 Ik bedoel hiermee beide ouders (of minstens één van de ouders indien de andere overleden of eerder geëmigreerd was), samen met alle (nog) in de gemeente aanwezige kinderen.

61 E. Vanhaute, 'De 19de eeuw in Hoogstraten. Een grensgebied versus de nieuwe wereld', *Taxandria* (1991) 245-257.

62 E. Van Looveren, 'De privatisering van gemeentegronden in de provincie Antwerpen: vier casestudies', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 66:3-4 (1983) 189-216. Vanhaute, *Heiboeren*, 182-190.

63 Houtman, 'Brecht, St.-Job-in-'t-Goor en Sint-Lenaarts', 287 en Vanhaute en Van Molle, 'Het einde van de overlevingslandbouw', 26-28 en 33-38.

64 Erik Vanhaute spreekt over bijna 8 op 10 gezinnen die in de tweede helft van de negentiende eeuw nog eigenaar waren van minstens een kleine lap grond. Zie: Vanhaute, *Heiboeren*, 190-210.

sche organisatie en het zelfstandig boerenbedrijf langzaam werden ondergraven, waren jonge gezinnen in Dessel langer in staat om een zelfstandige bestaansbasis op te bouwen.⁶⁵ Hierdoor was het voor jonge Desselse gezinnen wellicht minder noodzakelijk en minder aantrekkelijk om met het hele gezin te migreren. Terwijl gezinnen zonder bezit volgens onder meer Martin Dribe werden gekenmerkt door een hogere mobiliteit,⁶⁶ hadden eigengeërfde boeren minder reden om met het hele gezin te emigreren.⁶⁷ Ook Manfredini argumenteert voor het rurale negentiende-eeuwse Casalguidi in Toscane dat leden van meer 'welvarende' gezinnen vaker individueel migreerden, terwijl armere gezinnen vaak (noodgedwongen) gezamenlijk tot migratie overgingen.⁶⁸

Eerdere migraties naar Antwerpen

Een gezin vervulde zowel voor als na de migratie een belangrijke rol.⁶⁹ Door verwantschapsnetwerken beschikte een potentiële emigrant over informatie die de keuze voor een bepaalde bestemming kon beïnvloeden.⁷⁰ Ook eerdere migraties zorgden voor zulke informatie.⁷¹ Voor (negentiende-eeuwse) emigranten was goede informatie over tewerkstelling en huisvesting op de plaats van aankomst van groot belang. Dat maakt de vraag naar eerder opgedane migratie-ervaringen, zowel persoonlijk als via de directe verwantschapsgroep, urgent. Betekent een gelijke migratie-intensiteit naar Antwerpen ook een gelijke beschikking over specifieke informatienetwerken? Aan de hand van bevolkingsregisters is het mogelijk de bewegingen van alle emigranten en hun gezinsleden te volgen. Elke emigrant is tussen de twintig en vijftwintig jaar terug in de tijd gevolgd, met een beperking bij oudere emigranten. Migratiebewegingen die plaatsvonden vóór 1846, toen de eerste bevolkingsregisters werden aangelegd, vielen buiten het gezichtsveld van dit onderzoek. Van geëmigreerde personen viel bovendien nooit volledig te achterhalen hoe hun levensloop eruit heeft gezien. Daarvoor zou onderzoek in telkens andere gemeenten nodig zijn, wat praktisch onhaalbaar bleek. Anderzijds werden de gegevens over leden van het ouderlijke gezin ook in de databank opgenomen als zij zelf al gehuwd waren, dus aan het hoofd stonden van hun eigen gezin. De band met broers of zussen is immers een van de meest langdurige banden uit een mensenleven, die ook na het huwelijk kan leiden tot wederzijdse beïnvloeding.⁷²

Wat de eerdere migratie-ervaringen naar Antwerpen betreft, zijn de resultaten voor beide onderzoeksgroepen vergelijkbaar. Voor 89 procent (64 op 72) van de autochtoon Brechtse emigranten ging het bij de tussen 1867 en 1872 geregistreerde emigratie om de allereerste naar Antwerpen. Bij Dessel bedroeg dit aandeel 86 procent (49 op 57). Slechts een minderheid had al eerder in Antwerpen gewoond (tabel 3). Volgens Muriel Neven was de kans op retourmigratie relatief klein voor migranten die naar de stad vertrokken, in vergelijking met degenen die een dorp verlieten voor een naburige

65 Vanhaute, 'Structuur', 164-169 en 186.

66 Dribe, 'Migration of rural families', 259.

67 J. Kok, 'Migratie als gezinsstrategie in Midden-Nederland, 1850-1940', in: Kok e.a. (red.), *Levensloop en levensslot*, 107-109.

68 Manfredini, 'Families in motion', 330.

69 Baud, 'Families and migration', 97-98 en T.K. Hareven, *Families, history and social change. Life-course and cross-cultural perspectives* (Boulder Colorado 2000) 16-17 en 31-32.

70 Wegge, 'Chain migration', 959-963.

71 Moch, *Moving Europeans*, 16 en Kok, 'Migratie als gezinsstrategie', 109.

72 Bras en Neven, 'The effects of siblings', 53; Hareven, *Families*, 52-53.

Tabel 3: Repetitive versus eerste-maals-migranten naar Antwerpen, 1867-1872

Geslacht	Autochtoon Brechtse emigranten naar Antwerpen			Autochtoon Desselse emigranten naar Antwerpen		
	Eerste maal	Repetitief	Totaal	Eerste maal	Repetitief	Totaal
Man	36	1	37	23	4	27
Vrouw	28	7	35	26	4	30
Totaal	64	8	72	49	8	57

Bronnen: RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1876; GAD, HGA, Bevolkingsregisters Dessel, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1879.

gemeente. Volgens haar zou ongeveer de helft van die retourmigranten bij een tweede vertrek opnieuw voor de stad hebben gekozen.⁷³ Hoewel over de precieze graad van retourmigratie in Brecht en Dessel geen uitspraak valt te doen, sluit die bevinding wel aan bij het lage aantal repetitieve emigranten naar Antwerpen.

Voor beide gemeenten waren alle acht repetitieve emigranten ouder dan vijftien jaar, met als kanttekening dat ze in Brecht jonger waren dan in Dessel.⁷⁴ Op het vlak van geslacht was er een opvallend verschil tussen beide groepen. In Brecht begonnen alle mannelijke emigranten, op één na, aan hun allereerste migratie naar de stad ooit, terwijl 20 procent van alle vrouwen (7 op 35) daar al eerder gewoond had. Vijf van die zeven vrouwen waren actief in de sector van dienstpersoneel.⁷⁵ Dat gold bijvoorbeeld voor Philomeina Meyers, die in 1863 als vijftienjarig meisje en nog zonder beroep, voor het eerst naar Antwerpen verhuisde.⁷⁶ Het was de eerste keer dat ze migreerde. Twee jaar later keerde ze terug en werd ze als dienstmeid ingeschreven in het bevolkingsregister van Brecht.⁷⁷ In oktober 1867 vertrok ze opnieuw naar Antwerpen, als dienstmeid.⁷⁸ Ook de 21-jarige Joanna Peeters keerde, na een eerdere emigratie naar Antwerpen, in augustus 1868 terug naar het ouderlijk huis in haar geboorteplaats Brecht.⁷⁹ Daar schreef de verantwoordelijke ambtenaar haar in het bevolkingsregister in als dienstmeid, een indicatie voor haar bezigheden in de stad. Een kleine maand later huwde ze Carolus Peeters, met wie ze samen naar Antwerpen verhuisde. Voor dienstmeiden was het niet ongewoon om regelmatig naar hun geboortedorp terug te keren.⁸⁰ Die retourmigratie hing volgens Hilde Bras samen met de huwelijksluiting, aangezien het de gewoonte was om in de woonplaats van de bruid te huwen.⁸¹

⁷³ Zie: Neven, 'Retourmigratie', 61-62 en 72.

⁷⁴ Bij Brecht lag hun leeftijd steeds tussen de vijftien en de 25 jaar, tegenover tussen de twintig en de veertig jaar bij Dessel.

⁷⁵ RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1867-1876, folio 16, nr. 12; folio 118, nr. 4; folio 156, nr. 11; folio 560, nr. 15; folio 7, nr. 4.

⁷⁶ RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1857-1866, boek 1, folio 200, rangnummer 6.

⁷⁷ RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1857-1866, boek 3, folio 85, rangnummer 12.

⁷⁸ RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1867-1879, folio 7, rangnummer 4.

⁷⁹ RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1867-1876, folio 365, nr. 3; RAA, HGA Brecht, BS, Geboorten, 1847, nr. 60.

⁸⁰ Neven, 'Retourmigratie', 61-62.

⁸¹ H. Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1950* (Amsterdam 2002) 105-106 en Idem, 'Social change, the institution of service and youth: the case of service in the lives of rural-born Dutch women, 1840-1940', *Continuity and change*, 19:2 (2004) 241-264.

Bij Dessel was, met zowel vier mannen als vier vrouwen die voorheen naar Antwerpen waren gemigreerd, geen sprake van een duidelijk onderscheid tussen de seksen. Bovendien beschikten de autochtoon Desselse repetitieve emigranten naar Antwerpen vaker dan hun Brechtse lotgenoten over familie die eerder naar de stad was gemigreerd. Zeven van de acht Desselse emigranten hadden op het moment van vertrek broer(s) en/of zus(sen) in Antwerpen, tegenover een gelijke verdeling (vier op acht) bij Brecht. Wie al eerder naar Antwerpen gemigreerd was, beschikte mogelijk over een beter informatienetwerk en had een grotere kans op medemigranten in de familie. Hierna beperkt de analyse zich daarom enkel nog tot de autochtone migranten die voor de eerste keer naar Antwerpen vertrokken.

In tabel 4 is weergegeven hoeveel van die Brechtse en Desselse emigranten eerder waren gemigreerd. Wat Brecht aangaat, hadden 55 personen (86 procent) die naar Antwerpen vertrokken geen eerdere ervaringen met migratie – niet naar de stad, noch naar een andere bestemming. Voor Dessel lag dit aandeel met 80 procent (39 op 49) lager. Tot deze groep behoorden ook alle emigranten uit beide onderzoeksgroepen die jonger dan vijftien jaar waren.⁸² De kans dat deze geen eerdere ervaring met migratie hadden, was natuurlijk groter dan bij oudere migranten. Toch blijft ook na herberekening het lichte overwicht voor Brecht overeind.⁸³ In Brecht waren er dus relatief meer mensen die bij hun allereerste keer migreren meteen voor de stad kozen. Waarschijnlijk was de kleinere afstand tot Antwerpen hier de reden voor. De potentiële emigranten beschikten mogelijk over meer en betere (algemene) informatie over bijvoorbeeld tewerkstelling en huisvesting in de stad.

Bij degenen die wel eerder ervaring met migratie hadden opgedaan, varieerden de bestemming sterk. Voor zowel Brecht als Dessel vormden de buurgemeenten een belangrijk aantrekkingsgebied. Bij Brecht ging het dan vooral om enkele randgemeenten van Antwerpen, terwijl het bij Dessel vaker om Turnhout ging. Regina Lenaerts uit Dessel bijvoorbeeld, had al tweemaal gedurende een half jaar in Turnhout gewoond, voorafgaand aan haar eerste migratie naar Antwerpen.⁸⁴ Adrianus Meyers uit Brecht verhuisde voor zijn eerste migratie naar Antwerpen tweemaal achter elkaar naar Deurne.⁸⁵ In beide gemeenten ging het voor zowel mannen als vrouwen meestal slechts om één voorafgaande migratie (zie tabel 4). Die bevinding sluit opnieuw aan bij de conclusie van Muriel Neven dat retourmigranten die voordien naar het naburige platteland waren getrokken, bij hun tweede vertrek meestal kozen voor de stad.⁸⁶

Bij de ‘keuze’ voor een stad en het ‘verkiezen’ van een bepaalde bestemming, dienen we uiteraard te beseffen dat zo’n beslissing binnen gegeven beperkingen werd gemaakt. Zo was de gezinssituatie op een bepaald moment een factor van belang.⁸⁷ Recentelijk noemde Manfredini de studie op gezinsniveau onmisbaar voor een goed begrip van

82 Bij Brecht waren er zeventien personen jonger dan vijftien jaar, bij Dessel zes.

83 Het gaat dan om 81 procent van degenen die voor de eerste keer migreerden naar Antwerpen ouder dan vijftien bij Brecht, en 77 procent bij Dessel.

84 GAD, HGA, Bevolkingsregisters Dessel, 1857-1866, boek 1, sectie a, folio 32, nr. 7 en 12; 1867-1879, boek 2, sectie d, folio 181, nr. 4 en 9.

85 RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1857-1866, boek 1, folio 5, nr. 8 en folio 200, nr. 10; 1867-1876, folio 7, nr. 3.

86 Neven, ‘Retourmigratie’, 73-74.

87 Pooley, ‘Reflections’, 125; Kezstenbaum, ‘Cooperation’, 8.

Tabel 4: Voorafgaande migraties (1846-1872) van de autochtoon Brechtse en Desselse eerste-maals-migranten naar Antwerpen uit 1867-1872

	Brecht					Dessel				
Aantal per geslacht	Aantal eerdere migraties naar elders dan Antwerpen				Totaal	Aantal eerdere migraties naar elders dan Antwerpen				Totaal
	n=0	n=1	n=2	n=3		n=0	n=1	n=2	n=3	
Man	30	5	1	0	36	18	2	1	2	23
Vrouw	25	1	1	1	28	21	3	2	0	26
Eindtotaal	55	6	2	1	64	39	5	3	2	49

Bronnen: RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1876; GAD, HGA, Bevolkingsregisters Dessel, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1879.

migratieprocessen.⁸⁸ Naast de eigen ervaring speelden ook eerdere migraties van gezinsleden een rol.

Migrerende verwanten: het gebruik van familienetwerken

Migratie doet migreren, waarin vooral de rol van *siblings* van belang is.⁸⁹ In tabel 5 zien we hoeveel migranten die voor de eerste keer naar Antwerpen gingen uit een gezin kwamen met eerdere ervaring met migratie naar de stad – en om welke gezinsleden het ging. In Dessel had meer dan de helft van de emigranten naar Antwerpen (27 personen, ofwel 55 procent) minstens één gezinslid dat hen was voorgegaan. In Brecht was dit aandeel met 44 procent (28 emigranten) kleiner. Dit bevestigt de eerdere vaststelling over migratie-ervaring in de familie bij de zogeheten repetitieve emigranten naar Antwerpen. De Desselse emigranten leken vaker over informatie uit directe verwantschapsnetwerken te kunnen beschikken. Brecht telde meer ‘onervaren’ emigranten, dus zonder eigen voorafgaande ervaring, maar evenmin met een netwerk van directe verwanten. Zij verlieten zich waarschijnlijk meer op (algemene) informatie.⁹⁰ Dit sluit het dichtst aan bij wat Clé Lesger, Leo Lucassen en Marlou Schrover onafhankelijke migratie noemen.⁹¹ De meest opmerkelijke figuur uit deze groep lijkt de 69-jarige Brechtse weduwnaar Antonius Van Aken, een broodbakker. Zonder enige voorgaande ervaring met migratie vertrok hij in 1868 in zijn eentje naar Antwerpen. Zijn echtgenote en dochter waren meer dan tien jaar voordien overleden en zijn enige zoon stond al tien jaar aan het hoofd van een eigen gezin.⁹²

De belangrijkste bron van informatie bleken broers en/of zussen. Dit gold nog het meest in Dessel, waar 55 procent van alle emigranten minstens één broer of zus had die eerder in Antwerpen was geweest. In Brecht was deze groep met 34 procent merklijk

⁸⁸ Manfredini, ‘Families in motion’, 318.

⁸⁹ Zie: Kesztenbaum, ‘Places’, 175. Specifiek voor internationale migratiestromen: Wegge, ‘Chain migration’, 957-986. Kesztenbaum, ‘Cooperation’, 86 en 98; Bras en Neven, ‘The effects of siblings’, 53-54.

⁹⁰ Cf. supra.

⁹¹ Lesger, Lucassen en Schrover, ‘Is there life outside the migrant network?’, 31-32 en Lesger, ‘Informatiestromen’, 17.

⁹² RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1847-1856, boek 1, huisnummer 190, nr. 2 en 3; 1857-1866, boek 1, folio 309, nr. 7, boek 2, folio 9, nr. 4; 1867-1876, folio 21, nr. 1.

Tabel 5: Migratie-ervaring naar Antwerpen (1846-1872) opgedaan via de gezinsleden, voor de autochtoon Brechtse en Desselse eerste-maals-migranten naar Antwerpen uit 1867-1872

Gezinsleden	Brecht		Dessel	
	Aantal emigranten		Aantal emigranten	
	n	%	n	%
Allen	0	0%	0	0%
Beide ouders	1	2%	0	0%
Een van de ouders	5	8%	0	0%
Broer/zus	22	34%	27	55%
Geen	36	56%	22	45%
Totaal	64	100%	49	100%

Bronnen: RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1876; GAD, HGA, Bevolkingsregisters Dessel, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1879.

kleiner, maar zeker niet verwaarloosbaar. Daar waren ook emigranten met ouders die eerder waren gemigreerd: vijf keer één van de ouders, slechts eenmaal beiden. Het betrof hier overigens emigranten van nog geen tien jaar en drie van hen kwamen uit hetzelfde gezin, waardoor er geen sprake was van afzonderlijke beslissingen om te migreren.⁹³ De drie Brechtse kinderen – Johanna Catharina, Anna Cornelia en Johannes Janssens – trokken in 1868 namelijk samen met hun moeder naar de stad.⁹⁴ Hun vader, Carolus Janssens, was drie maanden eerder gegaan.⁹⁵ Volgens Hilde Bras en Jan Kok oefende de migratie van ouders een positief effect uit op de mobiliteit van hun kinderen in een latere levensfase. Zeker wanneer zij op jonge leeftijd samen met de ouders migreerden, nam de kans toe dat een van de kinderen later zelf het dorp verliet.⁹⁶ Eerder gemigreerde gezinsleden betekenden vaak een grote hulp bij aankomst in de plaats van bestemming.⁹⁷ Ze konden een migrant helpen zoeken naar werk en huisvesting, maar sprongen ook bij in noodsituaties.⁹⁸ Bij dienstpersoneel bemiddelden broers en/of zussen vaak bij het vinden van werk.⁹⁹

Volgens Anne Winter zijn informatiestromen en de toegang tot sociale netwerken vooral bij regionale migratie naar Antwerpen van bijzonder belang geweest, omdat deze migranten in ongeschoolde en minder stabiele arbeidssectoren terechtkwamen.¹⁰⁰ Om een preciezer beeld te krijgen van de beschikking over familienetwerken ben ik

93 RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1867-1876, folio 576, nr. 3; 365, nr. 4; 118, nr. 9 en 50, nrs. 12, 13 en 14.

94 RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1867-1872, folio 50, nrs. 11, 12, 13 en 14.

95 RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1867-1872, folio 50, nr. 10.

96 H. Bras en J. Kok, "Naturally, every child was supposed to work" Determinants of the leaving home process in the Netherlands, 1850-1940', in: Van Poppel, Oris en Lee (red.), *The road to independence*, 435-436.

97 Hareven, *Families*, 37-62 en S.A. Wegge, 'Migration decisions in mid-nineteenth-century Germany', *The journal of economic history*, 58:2 (1998) 532-535.

98 Lis, *Social change*, 159-160 en L.P. Moch en R.G. Fuchs, 'Poor women's networks in nineteenth-century Paris', *French historical studies*, 18:1 (1993) 34-49.

99 Bras, *Zeeuwse meiden*, 76-77 en Idem, 'Social change', 251.

100 Winter, *Migrants and urban change*, 156.

Tabel 6: In Antwerpen aanwezige gezinsleden op moment van vertrek van de autochtoon Brechtse en Desselse eerste-maals-migranten naar Antwerpen (1867-1872)

Gezinslid in Antwerpen?	Brecht			Dessel		
	Aantal emigranten per geslacht		Totaal	Aantal emigranten per geslacht		Totaal
	M	V		M	V	
Ouder(s)	1	2	3	0	0	0
Broer(s)	8	1	9	2	6	8
Zus(sen)	3	5	8	2	6	8
Broer(s) en zus(sen)	0	0	0	5	3	8
Niemand	24	20	44	14	11	25
Totaal	36	28	64	23	26	49

Bronnen: RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1876; GAD, HGA, Bevolkingsregisters Dessel, 1847-1856, 1857-1866, 1867-1879.

voor alle migranten die voor het eerst naar Antwerpen gingen – en via het ouderlijk gezin reeds ervaring hadden opgedaan – ook nagegaan of er op het moment van emigratie een gezinslid in Antwerpen woonde (zie tabel 6). Daarvoor baseerde ik me op informatie in de bevolkingsregisters van Brecht en Dessel. Het is dus mogelijk dat niet alle individuen van wie ik zag dat ze zich in de stad bevonden, daar op dat moment nog woonden. Een deel van hen was mogelijk al gestorven of opnieuw gemigreerd.

De resultaten lopen overigens nogal uiteen. Om te beginnen leek het aantal emigranten met nog in Antwerpen aanwezige verwanten voor Brecht minder hoog te liggen dan voor Dessel (20 tegenover 24). Binnen de totale onderzoeksgroep ging het bij Brecht om 31 procent en bij Dessel om 49 procent van alle migranten die voor het eerst naar Antwerpen trokken. Dit betekent dat uit Dessel relatief meer migranten van een familienetwerk gebruik konden maken. Verder viel het onderscheid in sekse op. In Brecht volgden vrouwen vooral hun gemigreerde zus(sen) – vijf van de acht – terwijl mannen vooral hun broer(s) achterna leken te gaan (acht van de twaalf). Van de vijf vrouwen vertrokken er drie individueel als dienstmeid naar de stad, terwijl er bij twee nog geen beroep was opgegeven. De eerste groep zal ongetwijfeld via een zus aan een baan zijn geholpen.¹⁰¹ Zo vertrok Carolina Van Ostaeyen in 1869 als dienstmeid naar Antwerpen, waar zij kon rekenen op de steun van haar oudere zus, Maria Elisabeth. De laatste was al in 1867 verhuisd en zou nog tot 1876 in Antwerpen verblijven.¹⁰² In Dessel was dat seksegebonden patroon veel minder uitgesproken, aangezien daar vaker zowel broer(s) als zus(sen) in de stad woonden op het moment van emigratie. Wel leken mannen uit die gemeente vaker te migreren dan vrouwen zonder gezinsleden in de stad: 14 van de 23 mannen, tegenover 11 van de 26 vrouwen. Dit sluit aan bij de bevindingen van

¹⁰¹ Bras, *Zeeuwse meiden*, 76-77 en Bras en Neven, 'The effects of siblings', 57.

¹⁰² RAA, HGA Brecht, Bevolkingsregisters, 1867-1876, f° 156, nr. 11; f° 16, nr. 12 en f° 106, nr. 16.

Simone Wegge voor internationale migratiestromen, dat vrouwen vóór vertrek meer over contacten op de plaats van bestemming beschikten dan mannen.¹⁰³ De resultaten voor Brecht waren overigens omgekeerd: 24 van de 36 mannen, 20 van de 28 vrouwen. Mogelijk speelde de af te leggen afstand hier een rol.

Ook globaal genomen had de voorgaande individuele en familiale migratie-ervaring ten slotte een groter belang voor emigraties vanuit Dessel naar Antwerpen dan voor de emigratie uit Brecht. Wat Dessel betreft, had in totaal 61 procent van de onderzochte eerstemaalimmigranten (30 personen op 49) voorgaande niet-Antwerpse migratie-ervaring en/of familiale migratie-informatie via gezinsleden. Bij Brecht ging het slechts om 48 procent (31 personen op 64). Opnieuw een duidelijk verschil dus.

Tot besluit

De havenstad Antwerpen was al vaker het onderwerp van historisch onderzoek naar migratie. Het perspectief in de bestaande historiografie ligt doorgaans echter bij de plaats van aankomst. Door de blik te richten op de plaatsen van herkomst van migranten werd het mogelijk de geschiedenis van individuele emigranten en hun gezinsleden te traceren. Het betreft hier dus het mesoniveau van migratienetwerken in een regionaal kader. Door nauwgezet bronnenonderzoek over Antwerpse migranten uit de twee Kempense gemeenten Brecht en Dessel kwamen de rol en implicaties van individuele ervaringen met migratie en die van familieleden in beeld. De Kempen werden in de negentiende eeuw geconfronteerd met een toenemende druk op het rurale bestaan en een stijgende mobiliteit. Door de verschillende afstand en reistijd tot Antwerpen en een uiteenlopend agrarisch-economisch karakter was het interessant om de gemeenten Brecht en Dessel te vergelijken. Zij kenden beiden een relatief grote rechtstreekse emigratiestroom naar Antwerpen. Ondanks het grote verschil in af te leggen afstand was de intensiteit van de emigratie naar Antwerpen zo goed als gelijk. Dit betekende echter niet dat de migratiepatronen vanuit beide gemeenten ook dezelfde kenmerken vertoonden.

Uit de casestudies blijkt onder meer dat 'regionale' migratienetwerken heel verschillend van aard konden zijn. Vooral op het vlak van individuele en familiale ervaringen met migratie bleken er echter nog veel belangrijker verschillen aan te wijzen. Van alle autochtoon Brechtse en Desselse emigranten naar Antwerpen was slechts een kleine minderheid al eerder naar die stad gemigreerd. Deze groep 'repetitieve' migranten vormde een eerste indicatie voor het grotere belang in Dessel van eerdere ervaringen met migratie in het familienetwerk. De analyse van individuele en familiale ervaringen van degenen die voor het eerst naar Antwerpen migreerden, bevestigen deze uitkomst. Vanuit Brecht verhuisden vaker mensen zonder eerdere ervaring naar Antwerpen dan vanuit Dessel. Dat kwam hoogstwaarschijnlijk door de kortere afstand tot de stad en de beschikking over meer en betere (algemene) informatiestromen. In Dessel hadden meer mensen die voor het eerst verhuisden via gezinsleden ervaring opgedaan met migratie dan in Brecht: 55 tegenover 44 procent. Ongeveer de helft van hen – tegenover net geen derde van de groep migranten uit Brecht – beschikte over familiecontacten in Antwerpen. Bovendien beschikte 61 procent van degenen uit Dessel, tegenover 48

103 Wegge, 'Chain migration', 982-984.

procent van de Brechtse, op het moment van emigratie over eerdere ervaringen met migratie – individueel of via familie. Voor potentiële emigranten waren zulke ervaringen van essentieel belang. Ze vormden een bron van informatie en zorgden voor toegang tot sociale en familienetwerken.

In Brecht waren emigranten naar Antwerpen meer afhankelijk van algemene informatiestromen over tewerkstelling en huisvesting in de stad dan in Dessel, waar de stap niet lijkt te zijn gewaagd zonder eerder opgedane ervaringen. De grotere afstand die migranten vanuit Dessel moesten afleggen om Antwerpen te bereiken, werd overbrugd door relatief sterke familienetwerken of eerdere mobiliteit. Wat de oorzaken betreft laat zich wellicht de economische toestand gelden. Dat jonge gezinnen vanuit Brecht vaker gezamenlijk naar Antwerpen migreerden dan vanuit Dessel valt wellicht te verklaren uit het verschillende agrarische karakter en de bezitsstructuur van beide gemeenten. In Brecht waren immers zowel de toegang tot grond én de mogelijkheden in de huisnijverheid kleiner voor jonge gezinnen.

Om algemene uitspraken te kunnen doen over het belang van zulke ervaringen met migratie als factor bij de beslissing om al dan niet te vertrekken, zijn uiteraard grotere steekproeven en een vergelijkingsgroep van ‘blijvers’ onontbeerlijk. Bovendien dienen andere determinanten van migratie, zoals sociale klasse, te worden opgenomen in de analyse. Ook is arbeidsintensief micro-onderzoek nodig om licht te kunnen werpen op de precieze mechanismen van informatieoverdracht. Alleen zo valt een goed begrip te ontwikkelen van het belang en de implicaties van informatiestromen en familienetwerken voor migratiepatronen – ook binnen provinciale grenzen.